

ספר
דרך על הדרך

הדרנים על הש"ס

בו נדפסים הדרנים מגדולי הדורות
זצ"ל ושלימי"א
על סדר מסכתות הש"ס ועל הש"ס כולו

ברך כה

נערך נאסף ונסדר בס"ד ע"י

אברהם נח קליין - ניו יארק

דוד אברהם מנדלבוים - ב"ב יהושע לפקוביץ - ניו יארק

ירושלים ה'תשע"ב

P.D.F. דף 2 לקחת מקובץ

לז"נ

האי עיר וקדיש דנחית משמיא רבינו קדוש ישראל ותפארתו

מֶרֶן אַדְמוֹר״ר מִגֹּר הַבַּיִת יִשְׂרָאֵל זְצוּקֵלֵלָה״ה

אשר באשו בערו הלבבות ולאור קדושתו
ממשיכים אנו ובנינו ללכת עד עצם היום הזה
גדול מרבן שמו, הוא הגבר הקים על, אשר הקים עולה של מלכות שמים
בימים נוראים של שבר וחורבן אחר ההשמדה שפקדה את עמנו באירופה
ימים של בלבול הדעת ומבוכת הנפש, ימים של אזלת יד ויאוש,
ואז זרח אורו הגדול של רבינו ובקעו קרני הודו, עמד על המשמר
והדריך את עם ה' במסירת נפש עילאית, שלא נמצא לה אה וריע
מצודתו פרושה היתה על ארבע קצוות תבל, ועמל לחדש ולטפח
בטהרה וקדושה את בנינו של כל עולם התורה והחסידות
המתחדש. אין ספק כי דורנו נבנה לרגליו של הבית ישראל,
וכל חוסנו ויכולת עמידתו של דור זה בא מכה
מסירות נפשו והפקרתו העצמית של אותו צדיק נשגב

☆☆

ונביא מדבריו הק' אשר דיבר באסיפת עם על המשנה האחרונה שבש"ס (שלהי מסכת עוקצין): לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל
אלא השלום וכו', ואמר כ"ק אדמו"ר זצ"ל:

ברצוני להזכיר פה מדברי אבי זצ"ל. איתא בתורת כהנים (פ' שמיני) בפסוק "זה הדבר אשר צוה ד' תעשו וירא אליכם כבוד ד'" - אותו יצר
הרע תעביר מלבכם ותהיו כולכם בעצה אחת לשרת לפני המקום וכו' אם עשיתם כן וירא אליכם כבוד השם. לא נתפרש שם מהו "אותו
יצר הרע"? ואמר אבי זצ"ל בשם אביו זצ"ל, בשם החידושי הרי"מ זצ"ל, שכאן רמז להם משה רבינו ע"ה על שנאת חנם - שיעבירו זאת
מלבם, ויהיו כולם בעצה אחת לשרת לפני המקום.

היה זה ביום השמיני למילואים, היום הגדול ביותר לבני ישראל, אותו יום נטל עשר עטרות (שבת פ"ז ע"ב) והיו אז דור דעה... אבל, כדי
שיזכו להשראת השכינה, הוצרכו לבטל מעצמם את שנאת חנם.. כל-שכן היום בדורות שלנו... כשמתאספים יחד לשם חיזוק התורה והדת,
מחויב כל אחד לפעול אצל עצמו ולעקור את השנאה מלבו, לא ב"שב ואל תעשה" גרידא כי-אם ב"תעשו", עשיה בפועל ממש, דהיינו, לפעול
ולעשות כל מה שאפשר כדי לבטל שנאה מאיש לרעהו, ויהיו כולם בעצה אחת לשרת לפני המקום, כי אז וירא אליכם כבוד ד'.
ובסיום פרשה זו נאמרה ברכת משה רבינו ע"ה "ויהי נועם ד' אלקינו וכו' ומעשי ידינו כוננהו". ברכת משה רבינו היא לכל הדורות. ויהי
רצון שתשרה ברכה במעשי ידיכם ותצליחו להרמת קרן התורה והדת... עכד"ק.

(פאר ישראל ח"ב עמ' מט)

עלה בסערה השמימה ביום ב' אדר ה'תשל"ז
זכותו יגן עלינו אכיה"ר

P.D.F. דף 4 לקחת מקובץ

P.D.F. דף 5 לקחת מקובץ

P.D.F. דף 6 לקחת מקובץ

תוכן הענינים

ט	הסכמות הגאונים
יז	פתח דבר
כג	דברים אחדים
לא	תוכן הענינים מפורט
לט	ספר "דף על הדף" "הדרנים על הש"ס"

דף 9 לקחת מקובץ P.D.F.

דה 10 לקחת מקובץ P.D.F.

דף 11 לקחת מקובץ P.D.F.

P.D.F. דה 12 לקחת מקובץ

דף 13 לקחת מקובץ P.D.F.

דה 14 לקחת מקובץ P.D.F.

דף 15 לקחת מקובץ P.D.F.

כ"ק

פתח דבר

אודה ה' מאוד בפי ובתוך רבים אהללנו, על אשר זיכני בחמלתו עלי, לעמוד בשערי הספר שלפנינו, ספר "דף על הדף" כרך כ"ה, המכיל מאות הדרנים מגדולי הדורות זצ"ל ושליט"א על כל הש"ס. והוא כרך סיום לסידרת הספרים "דף על הדף" שזכינו בס"ד להוציא על סדר הש"ס כולו.

בדחילו ורחימו הנני מעלה בשערי ספר נפלא זה, את זכרו הטהור של כ"ק אדמו"ר הקוה"ט, רבינו בעל ה"בית ישראל" זצוקלה"ה זיע"א. הוא הגבר הוקם עול, שהקים עולה של תורה, חסידות, קדושה וטהרה. ואחרי אשר הקים מעפר דל את כל שארית הפליטה משנות השואה הנוראות, וביניהם את אבי מורי ורבי ז"ל, התפנה לזקק את הדור החדש שקם, הוא פתח לפני שערי אורה, תורה וקדושה. וקרבני בשתי ידיו הטהורות.

לעולם לא אשכח איך שיום אחרי סיום הש"ס שהתקיים ביום י"ד תמוז תשל"ה, שלח כ"ק אדמו"ר זצ"ל את המשב"ק להקיץ אותי מוקדם בבוקר, כשהוא מצווה עלי בפ"ק להתחיל ללמוד יחד עם רבבות אלפי ישראל את סדר לימוד ה"דף היומי", תוך שהוא נותן לי בעצמו גמרא מסכת ברכות. מאז לא הפסקתי ללמוד את סדר ה"דף היומי" עד היום ב"ה.

דמותו הקדושה של אדמו"ר זצ"ל עומדת מול עיני בכל עת ושעה, ואני תפילה ובקשה, שזכותו הגדולה תעמוד לי ולביתי ולכל משפחתי שיחי' לאוי"ט, להתברך בכל טוב כל הימים.

הנני מוכרח להביע בזה ברבים את השמחה וקורת הרוח שהיו לי לאחרונה, כאשר שהיתי בעיה"ק ירושלים והגיע לידי שליח נאמן מביתו של מרן הגאון **רבי יוסף שלום אלישיב** (שליט"א) זצ"ל, ובקשתו בפיו, כאשר הגאון שליט"א מתחיל להגיד שיעור יומי על מסכת ראש השנה, לפני תלמידים מקשיבים, ביקש הגאון שליט"א לקבל את ספרינו "דף על הדף" שיהי' גם הוא לפנינו עובר להגדת השיעור. ושוב לאחרונה שלח מרן הגאון שליט"א את נכדו. נאמן ביתו הרה"ג ר' אריה אלישיב שליט"א להתעניין אם כבר יצא הכרך של הספר "דף על הדף" על מסכת בכורות, היות וזקיננו מרן הגאון שליט"א מתחיל כעת ללמוד מסכתא זו בציבור.

התרגשתי ביותר מבקשה זו, בקשה זו היתה עבורי כפרס ומתנה מרגשת ביותר. ואנו מתפללים להשי"ת הטוב, שכאשר היה עמנו עד היום כן יהיה בעוזרנו הלאה אי"ה ונזכה להמשיך

ולהוציא ספרים נוספים, להנאת הרבים ובראשם גדולי ישראל שליט"א שזכינו בזכות עצומה שכזו שמעיינים בספרינו.

ברגשי כבוד אני מעלה בפתח ספר זה, את זכרו הטוב של אבי מורי ורבי, **הרב החסיד ר' אפרים חיים קליין ז"ל**, אשר עדינות נפשו ומידותיו התרומיות היו והם נר לרגלי ואור לנתיבותי. אבי מורי ז"ל, עם היותו בעה"ב וסוחר בקנה מידה גדול, הרי כל המעיין בשלשת הכרכים של הספר שהוצאתי ממנו בס"ד, "הבן יקיר לי אפרים", נוכח לדעת כיצד כל מחשבותיו ורעיונותיו היו סביב התורה הקדושה, לימודה וקניניה. הוא היה דוגמא אמיתית לבעה"ב היודע מהו עיקר ומהו טפל בעולם. ויסוד חיותו היה ממעשי החסד ולימוד התורה היום יומי שלו.

המעייין בספריו הנ"ל, רואה היטב, כיצד לימוד התורה וביטול עצמי מוחלט לצדיקי הדור היו יסוד חייו. **הנני** להביא כאן מאמר יקר שאמר א"א ז"ל והקשור למשנה האחרונה שבש"ס (סוף עוקצין): אר"ש בן חלפתא, לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום וכו'. וכותב א"א ז"ל:

חג העצרת נתייחד במעלה של "עין טובה", שהוא היסוד של ברכת השלום. כל היסוד של קבלת התורה נובע מעין הטובה של משה רבינו, כדאיתא במסכת נדרים (לח, א): "אמר רבי יוסי ברבי חנינא לא ניתנה תורה אלא למשה ולזרעו, שנאמר (שמות לד): "כתב לך - פסל לך", מה פסולתן שלך, אף כתבן שלך, ומשה נהג בה טובת עין ונתנה לישראל".

אותה מעלת "טוב עין" מוצאים אנו גם בפרשת נשא. בתוך הפרשה העוסקת בגזול ונשבע על שקר, כותבת התורה: "ואיש את קדשיו לו יהיו", כפי שדרשו חז"ל מכך: "מלמד שטובת הנאה לבעלים" (ספרי). נתינת התרומה תלויה איפוא, ב"עין טובה" של הנותן. דין נוסף נאמר כאן: "איש אשר יתן לכהן" - זה שנותן לכהן את המתנות הראויות לו, "לו יהיה" - ממון הרבה (ברכות סג, א).

אנו רואים כאן את החשיבות המיוחדת של "טוב עין", הן במתנות כהונה, שהברכה תלויה בטובת העין של הנותן, והן בקבלת התורה, שעם ישראל זכה לכך (לאחר חטא העגל), רק תודות ל"טוב עין" של משה רבינו ע"ה.

וכאן מגיעים אנו אל הקשר המיוחד שבין קבלת התורה לפרשת נשא, בה נזכרת מצות "ברכת כהנים", המסיימת כידוע בברכת השלום "וישם לך שלום".

על ברכת השלום אמרו חז"ל בסיום ששת סדרי המשנה וכנ"ל: לא מצא הקדוש ברוך הוא כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום, שנאמר (תהלים כט, יא): "ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום".

כידוע שלום הכוונה למדות טובות, לדרך ארץ ונימוסים, אולם שלום זה אינו רק השלום הרווח והמקובל, כפי שאמרו (במד"ר יא, ז): "זה שלום תורה", שנאמר: "ה' עוז לעמו יתן וגו'", ואין עוז אלא תורה (שהש"ר ב, ג). ברכת השלום, שהיא האחדות, מדות ודרך ארץ, מקבלת את שלימותה רק כאשר זה "שלום תורה", כאשר המדות משתלבות בתורה, כאשר האחדות היא לשם שמים, וכשהאדם רוצה לקבל על עצמו עול תורה ויראת שמים. זמנים אלה מסוגלים ביותר לזה, ובזכות הקבלה וההכנה,

בוודאי יעזור השי"ת למלאות את כל השאיפות והרצונות הטובים, ונזכה גם לברכת כהנים החותמת ב"וישם לך שלום", שהיא כאמור בדברי חז"ל: "חתימת כל הברכות" עכ"ד.

כמה מתאימים הדברים לא"א מו"ר ז"ל, שהי' כל ימיו איש של אהבה ואחוה שלום וריעות.

את הספר שלפנינו כקודמיו, והבאים אחריו אי"ה, אני מקדיש מתוך רגש כבוד ויקר, לזכרו של אבי מורי ז"ל, ולזכרה הטוב של אמי מורתי, **מרת מרים רחל** ע"ה, שהיתה נפש זכה ועדינה, מלאת חן ויראת שמים פנימית אמיתית, עבדה שנים רבות בישיבת "תורה ודעת" (תורה תמימה) בחינוך ילדי ישראל, והשקיעה בעבודה את כל ליבה ונפשה. גם במסגרת עבודתה במחנה אגודה ובמחנה בנות במשך כעשרים וחמש שנה, היתה מופת לכל סביבותיה בנועם מידותיה הזכות, ובהתנהגותה העדינה עם כל אחת ואחת, ניהלה את חייה מתוך עדינות נפש עצומה, והיתה עזר לאבי מורי ז"ל בכל עניניו הציבוריים והכלליים, יהי זכרם ברוך, ויעזור השי"ת ונזכה אני ואחותי מרת בת' דינה תחי' ומשפחתה, ורעי ורעי זרעי ללכת תמיד לאורם ולדבוק במידותיהם.

בפתיחת הספר הנני להביא ענין נחמד שאמרתי בס"ד בסיום מסכתא, דהנה בספר נר למאה מביא דבר נפלא בשם החתם סופר על המנהג להזכיר את עשרה בני רב פפא בסיום מסכת, שהנה מצינו הש"ס עשרה פעמים שבמקום שנחלקו האמוראים רב פפא השלים והכריע לנהוג כב' הדיעות, הלכך נעביד כתרואיהו.

(**ברכות** י"א ע"ב בענין ברכת התורה - לעסוק בדברי תורה, והערב נא, אשר בחר בנו. ברכות נ"ט ע"ב א"ר פפא הלכך נימרינהו לתרוייהו רוב ההודאות וא-ל ההודאות. ברכות ס' ע"ב - רופא כל בשר וגם מפליא לעשות. שבת כ' ע"א בענין מדורה אם הדליק עץ יחידי - דבעינן תרווייהו רוב עביו וגם רוב הקיפו. מגילה כ"א ע"ב - אמר רב פפא הלכך נמרינהו לתרווייהו ברוך אתה ה' הנפרע לעמו ישראל מכל צריהם הא-ל המושיע. סוטה מ' ע"א בענין מודים דרבנן דאמר רב פפא הלכך נמרינהו לכולהו. חולין מ"ו ע"א, ניטל הכבוד ונשתייר כזית כשרה וכו' ואמר רב פפא הלכך בעינן כזית במקום מרה ובעינן כזית במקום שהוא חיה. חולין מ"ה ע"ב בהיתר חגבים, אמר רב פפא הלכך בעינן רוב ארכו ורוב הקיפו. חולין ע"ו ע"ב, בנשבר העצם ויצא לחוץ, אם עור ובשר חופין את רובו כשרה, וכמה רובו וכו', אמר רב פפא הלכך בעינן רוב עביו ורוב הקיפו).

ובזכות זאת שעשה שלום בעולם, זכה לעשרה בנים תלמידי חכמים שמזכירים את שמותם בסיום מסכת, להראות גודל ענין השלום, כמו שסיים רבינו הקדוש את המשניות במאמר 'לא מצא הקב"ה כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום' עכ"ד ודפח"ח.

וחשבתי לפי"ז לבאר מה שכתוב אצל פינחס (במדבר כה, יב) 'הנני נותן לו את בריתי שלום'. וממילא זוהיתה לו ולזרעו אחריו, שהענין של שלום מביא ברכה לו ולזרעו, כמו שמוצאים אצל רב פפא ובניו.

וידוע מה שאמרו חז"ל במסכת שבת דף כ"ג ע"ב - האי מאן דרחים רבנן הויין ליה בנין רבנן, ורב פפא דהיה חושש לכולהו ואמר בלשון נימרינהו לתרוייהו, דהוה רחים רבנן, ולזה הטעם זכה רב פפא לעשרת בנינים דהוה רבנן ולהזכירם גם כן בסיום מסכתות הש"ס ודו"ק היטב.

הנני רוצה להעלות בהקדמתי זו מתוך יראת הכבוד את זכרם הקדוש של ששת מליוני אחינו בניי, אנשים נשים וטף, יראים ושלמים, ובתוכם משפחותיהם המסועפות של אבי מורי ובתוכם סבי הרה"ח ר' אברהם נח וזוגתו ומשפחתם, ומשפחת אמי מורתי וחמי וחמותי ע"ה, שנהרגו ונטבחו בשנות השואה הנוראות בידי חיות אדם ימ"ש, אנו מתפללים ואומרים "עשה למען טבוחים על יחודיך, עשה למען באי באש ובמים על קדוש שמך". וזוהי תפילתנו, שיעזור השי"ת, וזכות אותם מליוני נשמות קדושות וטהורות, תעמוד לכלל ישראל בכל הזמנים, וזכרם הטהור יגן עלינו להתברך בכל טוב מן השמים, ה' ינקום דמם, ונקם ישב לצרינו במהרה בימינו אכי"ר.

הספר שלפנינו על מגוון ההדרנים שבו, מכל גדולי ישראל מכל החוגים, מסמל בעצם את יופיו של ה"דף היומי" וכפי שהטיב לבטא זאת מייסדו הנערץ, הגאון הגדול **רבי מאיר שפירא מלובלין** זצ"ל, מייסד וראש ישיבת "חכמי לובלין" המעטירה. וזה על פי מה דאיתא בגמרא כי כשברא הקב"ה את אדם הראשון, הוא אסף את אבריו מכל העולם, כדי שלא יאמרו "זה כולו שלנו", ונטל את ראשו מארץ ישראל, את גופו מבבל, ואת שאר האברים משאר הארצות.

והמשיך המהר"ם שפירא זצ"ל ודרש:

משל זה אפשר להמשיל גם על ההרכב של התורה שבעל פה, הראש שהוא היסוד, והיא ה"משנה", בא מארץ ישראל, הגוף והוא ה"גמרא", בא מבבל, ושאר האיברים, הם הביאורים והפירושים על הש"ס, נאספו מכל יתר הארצות, רש"י חי באשכנז ובצרפת, בעלי התוס' חיו בצרפת, הרמב"ם בספרד, הרי"ף באפריקה, המהרש"א והמהר"ם בפולין, וכך יתר המפרשים מכל העולם.

ברעיון זה המשיך מהר"ם שפירא זצ"ל לשזור את ענין לימוד ה"דף היומי" המקיף את כל לומדי התורה בכל אתר ואתר, ועל ידו נגרמת אחדות מלאה בכל קצווי תבל בין כל לומדי התורה"ק.

רעיון זה אפשר לומר גם על הספר שלפנינו, שיש בו הדרנים, משמחי לב ומאירי עינים, מכל גדולי ישראל לדורותיהם, מכל החוגים ומכל ארצות תבל, והוא מראה לנו על יופיו של לימוד התורה"ק, המאחד את כולם ומחבר את כולם ללא יוצא מן הכלל.

קראנו שם הספר "דף על הדף", ומלבד זה, ששם הספר מעיד על תוכנו, שיש בו דפי הערות והארות על סדר לימוד ה"דף היומי", גם נרמז בו שמי, כי התיבות "הספר דף על הדף על הש"ס" (עם התיבות) הוא בגימטריא "אברהם נח בן ר' אפרים קליין".

הנני שולח מכאן ברכתי והערכתי לידיי'נ היקר הרה"ג ר' דוד אברהם מנדלבוים שליט"א, שהשקיע בספר שלפנינו כבוקדמיו עמל ויגיעה עצומים, וב"ה שאנו זוכים לראות את פרי עמלו לתפארת, יתברך בכל טוב מן השמים, ויזכה להמשיך בעבודת הקודש מתוך כל טוב אכי"ר.

כן אזכיר לטובה את ידיי'נ היקר, הרה"ג ר' יהושע לפקוביץ שליט"א, שהשקיע גם הוא עמל בבנין הספר שלפנינו, יתברך בכל טוב מן השמים, ויזכה להמשיך בעבודת הקודש מתוך כל טוב אכי"ר.

בצאתי מן הקודש, הנני להזכיר לטובה ולברכה את זוג' החשובה, עזרתי בחיים, אשת חיל עטרת בעלה, מרת שרה דינה תחי', בת חותני הרב החסיד המופלג בתורה וחסידות ר' אברהם ישראל שטרן ז"ל, מנכבדי הציבור בעיר חיפה וזקן חסידי אלכסנדר. שבלעדיה לא יכלתי להגיע עד הלום. יזכרו לטובה יוצאי חלצינו: בני הרב מרדכי יהודה קליין ומשפחתו, חתני הרב יצחק מאיר גרין ומשפחתו, חתני הרב אברהם מרדכי וייץ ומשפחתו, חתני הרב ישראל ברוינר ומשפחתו, חתני הרב פנחס טרויבע ומשפחתו, בני הרב יעקב קליין ומשפחתו. ובתני היקרה מרים רחל תחי'. יעזור השי"ת ונזכה לגדל את ילדינו ונכדינו זרע זרענו אי"ה, לתורה לחופה ולמעשים טובים, ונזכה לראותם הולכים במסילה העולה בית ה' מתוך עונג ושמחה.

הנני נושא עיני וליבי למרומים בתפילה ובקשה וכדברי חז"ל (ברכות נ"ד ע"א): נותן הודאה על לשעבר וצועק על העתיד, הודאה על לשעבר - אין בי אפשרות ומילים להודות להשי"ת על כל החסד שגמל וגומל עמי ועם כל בני ביתי, וכמו שאנו אומרים בש"ק בתפילת נשמת: ואילו פינו מלא שירה כים ולשוננו רינה כהמון גליו ושפתותינו שבח כמרחבי רקיע וכו', אין אנחנו מספיקים להודות לך ה"א וכו' על אחת מאלף אלפי אלפים ורבי רבבות פעמים הטובות וכו' שעשית עם אבותינו ועמנו וכו'. ובקשה על העתיד, שיעזור לנו השי"ת, ונזכה להמשיך בעבודת הקודש מתוך בריאות הגוף והנפש, מתוך שלווה, אושר ונחת. ויעזור לנו השי"ת, ונזכה לראות במהרה בביאת משיח צדקנו ובנין בית הבחירה בב"א אכי"ר.

אברהם נח הלוי

בהרה"ח ר' אפרים חיים ז"ל קליין

הננו לבקש מכל המעיינים, כי גם כאשר יראו נושא הנוגע להלכה למעשה המובא בספרינו מפי ספרים ומפי סופרים, בודאי שלא יפסקו הלכה וכדו' מתוך הספר אלא עפ"י שאלת רב ומו"צ וכנחוץ וכנהוג.

דברים אחדים

מנהג העולם בעת אמירת ההדרן לנעוץ את סיום המסכתא לתחילתה
הנה יש לכאורה למצוא מקור לדברים במש"כ בספר יצירה (פ"א מ"ז): "נעוץ סופן בתחלתן ותחלתן
בסופן" עבד"ק.

וכתב בספר חסד לאברהם (ד' קמ"ד ע"א) בשם הרה"ק רבי ברוך ממעזיבז' זי"ע וז"ל:
פתח הרב, דהנה ידוע שכל מה שברא הקב"ה הכל דיוקנא דאדם בכלל ובפרט, והתורה בכלל קומה שלימה,
ובפרט בכל מסכת קומה שלימה גם כן ונעוץ סופו בתחילתו, והתורה מתחלת בבראשית ומסיימת ישראל,
וזה שאמרו רבותינו ז"ל (ויקרא רבה לו, ד) בשביל ישראל שנקראו ראשית וסוף מעשה במחשבה תחילה,
והתחלה והסוף זהו כל התורה כולה, וגם סיום מסכת שאומרים הדרן עלך והדרן עלך לחבר הסוף עם
ההתחלה, וכל המסכת נכלל זה בזה, וזה כמו ברית מילה שהיא סיומא דגופא (תקו"ז בהקדמה יז.) והוא
היסוד שכל הגוף נכלל בו וההולדה נמשך מהמוח עד היסוד ודו"ק עבד"ק.

והרה"ק בעל הבני יששכר זצ"ל בספרו מגיד תעלומה על ברכות (בפתיחה - והיה ברכה) כותב:
קרא רבינו הקדוש לכל חלק מהסדר מסכת עיין בתויו"ט פירושו, וגם מה שהביא בשם ספר חסידים [סימן
תתקכ"ט] שהוא לשון אריגה שהתורה שבע"פ דומה לצמר ופשתים שעומלים ואורגים בה, ואנן נמי נימא לפי
הפשוט, מסכת נקרא אותה הכלי שהאורג משליך עם החוט (של השתי בתוך הערב) ממזרח למערב ואח"כ
ממערב למזרח, ובכל פעם ע"י ההחזרה נארג הבגד יותר, כך נקרא כל חלק מן תורה שבע"פ בשם מסכת
להורות, שלא יאמר האדם כבר גמרת החלק הזה ואין מן הצורך עוד לחזור עליה, רק הפוך בה וחזור עליה
ובכל פעם תמצא בה טעם חדש, כעין המסכת שבכל פעם שחזרת מארגת יותר, והוא מה שאמרו חז"ל
[עירובין נד:] נמשלו דברי תורה כרד, מה דד הזה כל זמן שהתינוק ממשמש בו מוצא בו חלב כך ד"ת וכו'.
ובהעמיק יותר, הנה אין קץ לתורתנו, על כן כל חלק ממנה אין לו גמר ותמיד נעוץ סופה בתחילתה, כמו
מלאכת המסכת כשמגיע אל הסוף חוזרת לראש, ע"כ המנהג הנהוג בישראל בסיום מסכת לומר איזה דרוש
לנעוץ סופה בתחילתה הדרן עלך עבד"ק.

בהקדמת ספר הדרת מרדכי להגה"צ ר' מרדכי ווייצל-רוזנבלאט זצ"ל, (שנקרא בפי העולם בשם: ר'
מרדכילע אשמינער, או ר' מרדכילע סלונימער זצ"ל) (ווילנא תרנ"ט) מתאר המו"ל את
פעולותיו של הגה"צ הנ"ל ואלו דבריו:

חבורות לומדי תורה במשנה וגמרא אשר בעירנו מאז, עלו ונתעלו בימי רבנו מיום בואו הנה, ואחת
מתחבולותיו להגדיל תורה ולהאדירה, הוא לפאר חגיגת כל סיום ש"ס משנה, ומסכתא בגמרא, בחילוקא
דרבנן בחריפות ובקיאות להפליא, אשר זה כח קדושת תורתנו הק' למשוך לבות בני ישראל בחרוזי פניני'
המלאים זיו ומפיקים נגה, ובה ישגא ויגדל הדר התורה וכבודה גם בעיני עמא דארעא וכמארז"ל אגרא

דפרקא ריהטא [ברכות ו' ע"ב ויעוין שם ברש"י], וכאשר הורונו נסיונות רבות בזה, כי השומעים ישבעו ענג רוחני מדברי מרן הגאון, בעמדו במקהלים והוא חורז ממקרא למשנה ומהלכות לאגרות וכידודי אש מפיו יתמלטו, ובתוך דבריו מסורגים דברי כבושין ומוסר השכל יורד חדרי לב, בקול חוצב להבות אש, והכל עונים ואומרים יהי דין גברא רבא בריך פומי' - ועי"ז מתוספן תדיר ספסלי בני מדרשא, וחבורן קידשן דקהלתנו עלו ורבו ת"ל וכו'.

ולהלן כותב עוד:

ויפה דימה רבנו שליט"א באחת מפתחותיו את חלקי ה"הדרן" שנהגו המפלפלין לדורשן, לדוגמא מדרך העולם, בהשיא איש את בתו עשה יעשה לה ערכי בגדים מחומרי טוב וחזק למען יעמדו ימים רבים. לא כן השמלה אשר הוא עושה לה ללבוש בשעת חפ"תה עושים מחומר דק ורך, ואין מביטים אז על טיב החומר וקיומו, יען כי אינה עשויה ללבוש בכל יום, ורק על יפיה וחיין ערכה, ולכן יעדוה ויפארוה ברקמות וציצים ופרחים, ובכל זאת נמצא גם בהם כמה עדיים ופרחים העשויים גם מחומר טוב וחזק כראי מוצק, ובכך בשמלת חפה נפגוש בה שתי מעלות גם יחד: "חן ויפוי-חזק ועז". ככה בסיים איש ומה גם חבורה שלמה מסכתא אחת מש"ס, איתא בזוה"ק שהוא יום שמחה לפני המקום כעין אפריון ויומא דהילולא, והקב"ה חדי בה כחתן עם הכלה, ולכן נהגו לעשות לה שמלה חדשה [כדרשת חז"ל סנהדרין] בחילוקא דרבנן ובפלפולא חריפתא - כי הקב"ה חדי בפלפולא - ע"כ עלינו לפאר ולהדר אותה בציצים ופרחים בעדיי הוד והדר לצבי ולכבוד, מבלי הבט אל חומר הענין שיהי' בנוי כחומה בצורה מבלי הניד אותה ממקומה. - ובכל זאת כמה ציצים ופרחים נמצאות בה, הבנויות מסברות ישרות, עמוקות וחזקות, ויישובים לכמה סוגיות חמורות, אשר עז והדר להן גם יחד.

וע"ד מליצה אמר רבנו הגאון שליט"א - באחת מפתחותיו - מה שנהגו להגיד בסיומי דש"ס הדרן ע"ד הפלפול, דעפי"ז יובן מה שאומרים בהדרן עלך וכו' "לא תתנשי מינן מסכתא כו"י אשר יש לדקדק מה ענין זה להדרן עלך כו', ואמר רבנו שיחי' עפ"י ש"ס עירובין פ' כיצד מעברין, דאיתא שם ומדובר מתנה, אם אדם עושה עצמו כמדובר כו' תורה נתנה לו במתנה, ופירש"י כיון שהתורה שלו במתנה לא ישכח אותה יעו"ש. והנה איתא בדרוז"ל למה ניתנה תורה במדבר, לרמוז שהתורה היא הפקר לכל כמדובר, שכל מי שרוצה יוכל ללמוד בה ולזכות בכתרה. ואמרינן בב"ב ד' נ"ד הצר צורה בנכסי הגר זכה בה, ופירש רשב"ם שעשה שם ציצים ופרחים, אם כן כיון דעשיית ציצים ופרחים קונה בנכסי הפקר שיהי' שלו, משו"ה אחר סיום מסכתא אומרים ציצים ופרחים ובה הוא זוכה בתורה שהיא בנכסי הפקר, וא"כ כיון שקונה שיהי' שלו משו"ה לא ישכח אותה וכפירש"י בעירובין הנ"ל, וזהו שאנו אומרים בהדרן עלך כו' לא תתנשי מינן מסכתא כו' - ודפח"ח עכ"ד שם.

וידידי הרב אליעזר כצמן שיחי' בקובץ ישורון (כרך ט"ז ע' רמח בהערה 12) מביא מספר קרני אור ח"א על הגאון רבי יעקב יוסף זצ"ל - רב הכולל דארה"ב:

אחר שנפטר הגאון בעל עונג יו"ט בעיר ביאליסטאק, הציעו לו ראשי הקהל שיקבל הרבנות. כשהיה בביאליסטאק בקשו ממנו שישא נאום בחינה, אבל סירב ונימוקו עם שאין זה כבוד הרבנות. אולם בעת ההיא הי' סיום הש"ס של החברה ש"ס בביהכ"נ היותר חשוב בו התפלל גדולי הלומדים וחשובי העיר, הפצירו בו שכלל הפחות יגיד הדרן, ועי"ז הסכים (אע"פ שלא הי' מוכן מקודם) והתחיל בהקדמה זו:

כל החפצים, בגדים או כלים, ראויים שיהיו חלקים בלי קמטים, כי הקמטים משחיתים את נוי הדבר וגם אינו יכול לעשות מלאכתו כראוי. רק כלי אחד יש שנחוץ ומוכרח שיהי' דוקא "געדרייט" וזה מקדח (דריל בלע"ז),

וכן בחדושי תורה צריכים שיהיו דברים ישרים, מתקבלים על הלב, יוצא מן הכלל היא אמירת הדרן, שצריכין לשלב ולקשר סוף המס' לתחילתו, אז מן ההכרח להשתמש קצת בדרך הפלפול שלפעמים חידודו קודם לליבונו. ואח"כ הגיד פלפול עצום בחריפות ובקיאות בהלכה ואגדה, וכל הנאספים התפלאו בחכמתו בתורה ופקחותו בהוויות העולם, ומיד הסכימו לקבלו בתור אב"ד העיר, לבסוף לא יצא הדבר בפועל, כי אדם חשוב אחד לא חתם על כתב הרבנות, והג"ר יעקב יוסף סרב לקבל, כי רצה דוקא שלא יחסר אף אחד עב"ד.

ובספר קשר תורה להג"ר יצחק אב"ד ריטאווא (ווילנא תרס"ז) בתחילת הספר כותב:

(א) הנה בעיקר טעם הכוונה לנעץ סופה בתחילתה מאי היא ומאי רבותא יש בה. נראה דהוא מאותו טעם שכתב בספר עמודי שמים. (יסוד התורה). אשר צריך בכתיבת ספר התורה לסיים לעיני כל ישראל באמצע השיטה דווקא, והוא לרמוז שעדיין נשאר חלק לכתוב ולא זה הוא הנשלם מה שנשלם לפנינו. אבל עדיין תחתיה רצוף סודות עמוקות ועל כל קוץ וקוץ תילי תילים. רק כי לא פלטה הקולמוס לגלות לעין כל. כי במופלא ממך אל תדרוש. וכבשים ללבושך עב"ל.

(ב) ולכן צריכין לנעץ סופה בתחילתה, לרמוז גודל חשיבותה ומעלתה שהיא כטבעת עגול אשר אין לה ראשית ואין לה סוף והכל גנוזים וטמונים בה. וע"ז כיון בן בג בג באומרו הפוך בה והפוך בה דכולה בה. [עי' בספר נפתלי שבע רצון פ' יתרו] דאותו בן בג בג הוא נגד הגר שבא להלל שילמד אותו רק תורה שבכתב שהיא מפני עליון למשה בהר סיני אבל בתורה שבע"פ אינו מאמין כי היא אמורה מפני חז"ל. אבל אפ"כ לי' פי' רש"י כגון תשר"ק. וביאר הגאון ז"ל (במשלי) דתורה שבכתב מן א"ב כסדר ותורה שבע"פ מא"ב מהופך, וכולן תלויים באותיות התורה הנתונה מסיני כי הכל מרומז בה, והכל נתנה למשה מסיני כאשר אמרו חז"ל (במס' מגילה) אפי' דקדוקי סופרים ומה שהסופרים עתידין לחדש אפי' מקרא מגילה עב"ד.

דבר פלא יש לציין מש"כ בספר ראש גולת אריאל (תולדות כ"ק אדמו"ר בעל האמרי אמת מגור זצ"ל - ח"א ע' קנ"ו בהערה 5) מתוך מכתב שכתב חסיד אחד על תקופת חייו האחרונה של כ"ק אדמו"ר בעל ה"שפת אמת" מגור זצ"ל וז"ל בתו"ד:

"ובשמחת תורה היו ג"כ איזה שינויים. בכל שנה אמר על השולחן מאמר לקשר סוף התורה לתחילתה... ובזו השנה (תרס"ה) לא דיבר כלל מזה..." עב"ד והוא דבר פלא.

בספר הזכרון מבקשי תורה (ח"א ע' מ') מביא מהגאון ר' שלמה זלמן אויערבך זצ"ל בביאור מנהג אמירת ההדרן בסיום המסכתא, דהנה בטור או"ח סוף הלכות סוכה כתב הב"י, שעיקר הסוד לשמוח בסיומה של תורה מובא במדרש שיר השירים שמדבר שם המדרש מהמשתה הגדול שעשה שלמה המלך כשזכה לגמור את בנין ביהמ"ק ומסיים שם ר' יצחק ואומר, מכאן שעושין סעודה לגמרה של תורה. והיש"ש (בב"ק) מביא עוד מקור לזה ממה שאמרו בגמ' לא היו יו"ט לישראל כיוה"כ וכחמשה עשר באב, ושאלו ע"ז בגמ', בשלמא יוה"כ יום סליחה ומחילה הוא אלא ט"ו באב מאי טעמא, ופירשו שם בגמ' כמה טעמים, עד שלבסוף אמרו רבה ורב יוסף דאמרי תרווייהו יום שפסקו בו מלכרות עצים למערכה ולפי שהשלימו אותו היום מצוה חשובה לכן היו שמחים ונחשב להם כיו"ט.

אבל על שני המקורות יש באמת להקשות, והרי אפשר לומר, דדוקא בגמר בנין ביהמ"ק או בגמר כריתת עצים למערכה צריכים באמת לשמוח ולעשות סעודה, מכיון שהמצוה נתקיימה ונגמרה במלואה, מה שאין כן בלימוד תורה אף אם יחי' האדם אלף שנים ויהגה בתורה יומם ולילה עוד ירגיש יותר מאחרים שעדיין הוא מבחוץ לא רק מחלקי היסוד שבתורה אלא גם מחלק הפשט ועומק ההלכה, שהרי כמו שהקב"ה הוא אין סוף כן גם ים התלמוד והפוסקים הם כמים שאין להם סוף ונמצא שהמצוה טרם נגמרה.

אלא שבכל זאת יש לאדם לשמוח במה שזכה עכ"פ ללמוד כל המילים הקדושות של המסכת או של כל הש"ס, אבל בכדי שלא יטעו לחשוב שהלימוד כבר נגמר וליתן בכך פתחון פה לשטן שיקטרג, נוהגים כמו בשמחת תורה שתיכף עם הסיום חוזרים ומתחילים שוב פעם, ולכן גם מוסיפים ליתן ביטוי חזק לענין הזה להראות ע"י ההדרן כאילו יש באמת איזה קשר בין הסוף להתחלה עכ"ד ודפח"ח. (והובא הדברים בקצרה בספר יגל יעקב (ע' שלט בהערה 462) ע"ש.

וכתב הגה"צ ר' בונם טויסיג ז"ל בספרו תפארת בנים על קצוש"ע (ע' תכב):

שמעתי שלכן המנהג בכל תפוצות ישראל כאשר מסיימין מסכת, מתחילין מיד במסכתא שניה, היות שכל ההתחלות קשות, ולכן יש חשש שמא יתאחר ההתחלה, ואז יבוא השטן לקטרג שמסיימין ולא מתחילין. לכן מתחילין מיד ללא הפסק במסכת השניה, לסתום פי המקטרג מלקטרג עכ"ד.

בספר הדר יצחק להג"ר יצחק ווידלר ז"ל (בפתיחה ע' יא) כותב:

טעם מה שנהגו המפלפלים לדרוש ולנעוץ סופה בתחילה ונקרא הדרן. זהו הרמז האותיות "מסכת", שאין קץ לתורתנו, ע"כ כל חלק ממנה אין לו גמר ותמיד נעוץ סו פה בתחילתה כמו מלאכת "המסכת" כשמגעת אל הסוף חוזרת לראש. ע"כ המנהג בישראל בסיום מסכת לומר איזה דרוש לנעוץ סופה בתחילתה הדרן עלך ע"כ.

בקובץ זכרון בספר (תשנ"ח - ע' נב) כותב חכ"א לבאר הענין שיש לקשר סיום התורה עם התחלתה, דהנה הקב"ה הסתכל באורייתא וברא עלמא, וכמאמרם ז"ל בי הציץ הקב"ה וברא את עולמו, וכיון שהארץ והשמים הם עגולים, אם כן ודאי שהתורה הקדושה שממנה ברא ה' יתברך את השמים והארץ, היא גם כן עגולה ונעוץ סופה בתחילתה, והתורה לעולם אינה מסתיימת, ותיכף כשמסיימים, מתחילים מיד ללמוד מתחילה, וזה מקור המנהג לנעוץ סופו בתחילתו עכ"ד ודפח"ח.

וכתב בספר יומא טבא לרבנן (סי' יד):

נראה לבאר הענין, דהנה כחלק מהתפילה בסיום מסכת אומרים הדרן עלך מסכת פלונית וכו', והנה נהגו לומר זאת אף אם אינו חוזר על המסכת מיד, ובפירוש הדרן הארכנו, דבקונטרס על המעלות ובשו"ת מים

חיים או"ח סי' ק"פ ועוד פירשו לשון ההדרן מלשון חזרה, היינו שיחזור על המסכת, ושם התבאר דהא דאין צריך לומר בלי נדר, משום שאין כוונתו לנדר יעו"ש, אלא דאפשר דאף דאינו הולך לחזור המסכת מ"מ לכן נהגו לדרוש ההדרן ולקשור סוף המסכת עם תחילתו, לבטא בזה את רצונו החזק לחזור על המסכת מתחילתה, ואפילו שכמו שהביא הגר"י אברמסקי זצוק"ל לפעמים יש בו משחק ואינו תמיד אמת לאמיתה של תורה, יש בו כדי לבטא את הרצון האמיתי לחזור על המסכת, ואפשר שיש בזה גם מעין קיום מה שאומר הדרן עלך, היינו שבדרך זו הוא חוזר על המסכת.

עוד נראה לבאר ע"פ פירושו של ספר החיים (לרבי חיים בצלאל מוודבורג זצ"ל אחי המהר"ל מפראג) דביאר ענין הדרן עלך מלשון הדור ויופי, ואפשר דדרשה זו נועדה בעצם להדר המסכת ולהרבות את יופי כשלמות מוחלטת שיש במסכת כידוע, דפלפולה של תורה זהו יופי של תורה והדרה, ולכן נהגו לומר דרשה זו להדר בה המסכת.

ולפי דרכים אלו אפשר להבין גם את המנהג לפלפל בין סיום המסכת לתחלת המסכת אותה מתחילים ללמוד, דבהמשך התפילה מתפללים כשם שעזרתני לסיים מסכת זו וכו' וכבר הובא להקשות מה שייך תפילה בענין זה והרי יש בחירה, ואפשר דלכך נהגו לקשר המסכת למסכת שאותה מתחילים, שע"י שהאדם מתחיל בלימוד המסכת החדשה הוא יקבל סייעתא דשמי' כדשנינו פתחו לי פתח כחודו של מחט ואפתח לכם פתח כפתחו של אולם, ולכן מתחיל מיד לפלפל במסכת החדשה על מנת להראות את רצונו ללימוד המסכת, ושוב יבא ע"י זה סייעתא דשמיא.

עוד ביאור אפשר לבאר במנהגים אלו, דהנה בחכמת התורה כל חלק מחלקי התורה יש בה שלימות פנימית, אך גם שלימות זו היא חלק משלימות גדולה יותר וזהו יופיה של התורה הק', שאף שיש שלימות בכל חלקה היא בעצם חלק משלימות גדולה, ובוה חכמת התורה שונה מחכמת העולם, שכל חכמה שהיא לא שלמה בצורה מוחלטת אין בה שלימות כלל מה שאין כן שלימות התורה, ויופי זה מתבטא ע"י הדרשה וההדרן בסיום מסכת להראות את יופי של המסכת להראות את החכמה והיופי של הדבר.

והנה הדורש את ההדרן ידרוש אף דברי התעוררות ללימוד התורה, כדי שאותם שבאו לסיום המסכת ולא השתתפו בלימוד התורה, ע"י זה יתעורר בהם הרצון והתשוקה ללמוד תורה ולהשתתף מכאן ולהבא בשיעורי תורה, ואפשר דזהו טעם נוסף לאמירת ההדרן, שע"י שהציבור יראה את יופיה של התורה בכך לבד יהי' משום הוספת חביבות ויופי למסכת שימשוך את הציבור ללימוד התורה. ואפשר דילפינן לה מהא דאמר אביי שהי' עושה סעודה לתלמידיו, שבזה ייקר את לימוד התורה בפני התלמידים עכ"ד.

ונביא מש"כ הרב ארי' פרידמן ז"ל מירושלים בקובץ אוצרות ירושלים (חלק רפ"ג סי' תקמז):

שמעתי מהגאון הצדיק ר' שמואל ווינטרויב זצ"ל

הגאון ר' יוזפא לא היה מן הנוהגים אחרי רבי ישראל סלנטר ושיטתו, פתאום נהפך לאיש אחר, התחיל מתאבק בעפר רגליו ונהי' מהתלמידים המובהקים, שאלוהו מקורביו, מה ראית, ומה הניעו לשנות דרכו? ענה להם, שמעתי מרבי ישראל שלש עובדות. וראיתי שבלי מוסר אי אפשר שבן אדם יגיע למדרגה כזו.

עובדה א' הדרן על הש"ס

בסיום הש"ס כיברוני להגיד הדרן. התחלתי בקושיות על סוף ברכות, ותירצתי עם חידוש בריש שבת, וכן הלאה קושיות על סוף מסכת. ותירוץ עם ראש מסכת הבא אחריו, וכן עד סיום הש"ס, ונשארה קושיא על

מס' נדה והתחלתי לתרץ במסכת הבאה לפניו וכן המשכתי עד ראש הש"ס מס' ברכות, ובמשך ההדרן יושבו כל הסתירות וכל הקושיות, זה ארך כמה שעות, וחלפה מחשבה הדרן בראשי כזה, עוד לא נשמע ולא ישמע עוד לעולם, חלפה מחשבה וזחה עליו דעתו, ועל "זחה דעתי" זה אני מצטער, ולומד מוסר ואלמד מוסר כל ימי חיי. עב"ד. וע"ש עוד.

יעזור השי"ת ובזכות סיומי מסכתות הש"ס, נזכה ליומא טבא לרבנן האמיתי, בביאת משיח צדקנו בב"א. וכמובא בספרי קדמונים על דברי חז"ל (במדבר רבה פרשה חי, כא) עה"פ "שישים המה מלכות" הם ס' מסכתות ע"כ. (ומה שצ"ע על חשבון ומנין המסכתות, כבר הארכתי בס"ד בפרדס יוסף החדש פרשת קרח אות חי עיי"ש). ומרמזים בזה בקדמונים כי ע"י סיומי מסכתות הש"ס, יזכה כלל ישראל להתגלות מלכות ה' ע"כ. אכ"ר.

דוד אברהם מנדלבוים

בלאמו"ר הגאון החסיד

רבי בן ציון משה מאיר זצ"ל

תוכן הענינים המפורט

מסכת ברכות

- רבי משה סופר זצ"ל בעל ה"חתם סופר" לט
— חתם סופר עמ"ס ברכות
רבי יחזקאל לנדא זצ"ל בעל ה"נודע ביהודה"
— ממשנתם של חכמי פראג (ח"ב ע' כא) מ
רבי יהודה ארי' ליב אלטר זצ"ל מגור בעל ה"שפת אמת"
— שפת אמת ליקוטים מא
רבי מאיר שפירא זצ"ל מלובלין
— אמרי דעת על מועדים (ח"ב) מא
רבי אברהם שלמה ברום זצ"ל מח"ס "לקוטי אש"
— לקוטי אש (ע' שב) מב

מסכת שבת

- רבי זאב וואלף זצ"ל מליזנסק בעל "לשון הזהב"
— לשון הזהב עמ"ס שבת מג
רבי רפאל בלוס זצ"ל בעל "ברכות שמים"
— ברכות שמים עמ"ס שבת מה
הגאון רבי אברהם מאיר איזראל זצ"ל בעל "ילקוט המאירי"
— ילקוט המאירי (ח"א ע' קסא) מו

מסכת עירובין

- רבי אליעזר דייטש זצ"ל בעל שו"ת "פרי השדה"
— שו"ת פרי השדה (ח"א ע' צד) מז
רבי אליעזר האגר זצ"ל בעל "דמשק אליעזר"
— דמשק אליעזר (ח"ב ע' קיב) מט
רבי מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל מלובאוויטש נ
רבי נחום אליעזר ראבינאוויטש
— קובץ ה"דרום" (שנה כ"ג ע' 76) נד

מסכת פסחים

- רבי משה סופר זצ"ל בעל "חתם סופר"
— חתם סופר עמ"ס פסחים סב
רבי אליעזר יצחק זצ"ל מוולוז'ין בעל "חוט המשולש"
— שו"ת חוט המשולש (סי' ג') סג
רבי חיים אלעזר שפירא זצ"ל ממונקטש בעל שו"ת "מנחת אלעזר"
— ספר חמשה מאמרות סו
רבי ישראל יעקב פישר זצ"ל בעל "אבן ישראל"
— אבן ישראל (חלק ה' ע' קצט) סז

מסכת ראש השנה

- רבי יעקב יוקב עטלינגר זצ"ל בעל "ערוך לנר"
— ערוך לנר עמ"ס ר"ה עא
רבי משה ניימאן זצ"ל בעל "הלכה למשה"
— הלכה למשה (ח"א ד' לה) עב
רבי מנחם יהודה גוזיק זצ"ל בעל "נחמת יהודה"
— נחמת יהודה (ד' לא) עב

מסכת יומא

- רבי שמואל יוסף רבינוב זצ"ל בעל "דברי שי"ר"
— דברי שי"ר (ע' עח) עו
רבי כתריאל פישל טכורש זצ"ל בעל "הדרת אפרים"
— הדרת אפרים (הדרן ט') עט
רבי מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל מלובאוויטש
— דעתן עלך (ע' ה') פד
רבי ישראל יעקב פישר זצ"ל בעל "אבן ישראל"
— אבן ישראל (חלק ה' ע' רד) פז

מסכת סוכה

- רבי ישכר שלמה טייכטאל זצ"ל בעל "משנה שכיר"
— כת"י צ

מסכת מגילה

- רבי יעקב שמשון שבתאי סיניגאליה זצ"ל בעל "מתת אלהים"
 – מתת אלהים עמ"ס מגילה קכו
- רבי אלטר שאול פפעפער זצ"ל בעל "אבני זכרון"
 – שו"ת אבני זכרון (ח"א סי' נ"ו) קכז
- רבי ישכר שלמה טייכטאל זצ"ל בעל "משנה שכיר"
 – כת"י קל
- רבי יונה אנסבאכער זצ"ל בעל "כנפי יונה"
 – כנפי יונה (ח"ד ע' 26) קלד

מסכת חגיגה

- רבי יהודה ארי' לייב אלטר זצ"ל מגור בעל "שפת אמת"
 – שפת אמת עמ"ס חגיגה קלז
- רבי אברהם מאיר איזראעל זצ"ל בעל "ילקוט המאירי"
 – ילקוט המאירי (ח"א ע' שסא) קלה
- רבי אברהם אדלר זצ"ל בעל "כנפי נשרים"
 – כנפי נשרים (ע' יז) קלה

מסכת מועד קטן

- רבי ישכר שלמה טייכטאל זצ"ל בעל "משנה שכיר"
 – כת"י קלז
- רבי חיים ווילשטיין זצ"ל בעל "הדרת חיים"
 – הדרת חיים - צרור החיים (סי' י"ג) קמב
- רבי בנימין אליהו רומיגולסקי זצ"ל בעל "הדרת בנימין"
 – הדרת בנימין (ע' יז) קמה

מסכת יבמות

- רבי שלמה אליעזר אידלס זצ"ל בעל חדושי מהרש"א
 – מהרש"א עמ"ס יבמות קמו
- רבי יצחק אייזיק פרידמן זצ"ל בעל "חקר יצחק"
 – חקר יצחק (פרק ה') קמו
- רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"
 – שו"ת קנין תורה (ח"ה סי' קכה) קנא

רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"

- שו"ת קנין תורה (ח"ו סי' לט) צב
- רבי עובדי' יוסף שליט"א בעל שו"ת "יביע אומר"
 – מאור ישראל עמ"ס סוכה צג
- רבי זלמן נתן הכהן זצ"ל ממוסקבה
 – קובץ "קול תורה"
 – שנה ל"ח (כא) חו' ז-ח (ע' טו) צה
- רבי נחום אליעזר ראבינאוויטש
 – קובץ הדרום (שנה כ"ט ע' 62) צז

מסכת שקלים

- רבי משה ניימאן זצ"ל בעל "הלכה למשה"
 – הלכה למעשה (ח"א ד' מ) קב
- רבי שמואל דונאט זצ"ל בעל "חדושי שמואל"
 – חדושי שמואל הרמשי"י (ע' קו) קב
- רבי ראובן זעמאן זצ"ל בעל "יחי ראובן"
 – יחי ראובן (ע' ל) קג
- רבי מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל מלובאוויטש
 – קובץ בצרור החיים (קו' ז' ע' כד) קד

מסכת ביצה

- רבי ישראל יעקב פישר זצ"ל בעל "אבן ישראל"
 – אבן ישראל (ח"ה ע' רא) קט
- רבי אברהם אדלר זצ"ל בעל "כנפי נשרים"
 – כנפי נשרים (ע' רט) קיב
- רבי משה שמואל זצ"ל בעל "ישמח לב"
 – ישמח לב (ח"א ע' רלד) קיג

מסכת תענית

- רבי אברהם שטרן זצ"ל בעל "הדרן עלך"
 – הדרן עלך (ע' נג) קיז
- רבי אליעזר יהודה וואלדנברג זצ"ל בעל "ציץ אליעזר"
 – שו"ת ציץ אליעזר (חלק כ"ב סי' צג) קכב
- רבי אברהם צבי וויס זצ"ל בעל "ברכת אברהם"
 – ברכת אברהם (מאמר ג') קכג

מסכת כתובות

- רבי בנימין אליהו רומיגולסקי זצ"ל בעל "הדר הקודש"
 – הדר הקודש (ע' כא) קנג
- רבי שמואל דונאט זצ"ל בעל "חדושי שמואל"
 – חדושי שמואל הרמשי"י (ע' 214) קנו
- רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"
 – שו"ת קנין תורה (ח"ג סי' ק"ז ס"ק ג') קנז

מסכת נדרים

- רבי יצחק מאיר אלטר זצ"ל מגור בעל "חדושי הרי"ם"
 – חדושי הרי"ם עמ"ס נדרים קנח
- רבי שמואל דוד אונגאר זצ"ל בעל "נאות דשא"
 – נאות דשא (ח"ג ע' קמד) קנח
- רבי יהודה יודל רוזנברג זצ"ל בעל "ידות נדרים"
 – ידות נדרים עמ"ס נדרים קנט
- רבי אברהם צבי ויס זצ"ל בעל "ברכת אברהם"
 – ברכת אברהם (מאמר ג') קסא

מסכת נזיר

- רבי יעקב יוסף זצ"ל בעל "לבית יעקב"
 – לבית יעקב (ע' שלד) קסד
- רבי אליעזר ליפמאן וולק זצ"ל בעל "עין אליעזר"
 – עין אליעזר (סי' יא) קסח
- רבי משה יהודה קערשנבוים זצ"ל קובץ "דגל הרבנים"
 – קובץ דגל הרבנים (סי' מה) קעה

מסכת סוטה

- רבי אברהם אלישיב זצ"ל בעל "בכורי אברהם"
 – בכורי אברהם (ד' ס"ז ע"ב) קפ
- רבי ברוך פריידנברג זצ"ל בעל "מקור ברוך"
 – מקור ברוך (ע' שלו) קפג
- רבי אברהם אדלר זצ"ל בעל "כנפי נשרים"
 – כנפי נשרים (ע' יא) קפז

מסכת גיטין

- רבי ארי' צבי פרומר זצ"ל בעל "ארץ צבי"
 – שו"ת ארץ צבי (ח"ב עמ"ס גיטין אות ל"ג) קפט
- רבי אלטר שאול פפעפער זצ"ל בעל "אבני זכרון"
 – שו"ת אבני זכרון (ח"ג סי' נט) קצ
- רבי אליעזר יהודה וולדנברג זצ"ל בעל "ציץ אליעזר"
 – שו"ת ציץ אליעזר (חלק י"ד סי' צח) קצב
- רבי שלום פישר זצ"ל קובץ "תורה מציין"
 – קובץ תורה מציין - שפ"א (שנה א' חו' א') קצז
- רבי משה הלוי לוי זצ"ל קובץ "אורייתא"
 – קובץ אורייתא (כרך ט"ו ע' יז) קצח

מסכת קדושין

- רבי שמואל ענגיל זצ"ל בעל שו"ת "מהרי"ש ענגיל"
 – חדושי מהרי"ש ענגיל עמ"ס קדושין ר
- רבי חיים אלעזר שפירא זצ"ל ממונקטש בעל "מנחת אלעזר"
 – חמשה מאמרות רב
- רבי יעקב גפן זצ"ל בעל "זכרון יעקב"
 – זכרון יעקב (ע' 92) רב
- רבי אהרן יהודה אראק זצ"ל בעל "מנחת אהרן"
 – מנחת אהרן (ע' קמב) רה
- רבי אברהם שלמה ברום זצ"ל בעל "לקוטי אש"
 – לקוטי אש (ע' שב) רו

מסכת בבא קמא

- רבי אלטר שאול פפעפער זצ"ל בעל "אבני זכרון"
 – שו"ת אבני זכרון (ח"א סי' ס"א) רח
- רבי שמואל יוסף רבינוב זצ"ל בעל "דברי שי"ר"
 – דברי שיר (ע' פה) ריא
- רבי אהרן דוד בוראק זצ"ל
 – קובץ הדרים (שנה י"ג ע' 11) ריב

מסכת בבא מציעא

- רבי שמואל שאטין הכהן זצ"ל בעל "כוס הישועות"
 – כוס הישועות עמ"ס ב"מ ריז

רבי יהונתן איבשיץ זצ"ל מפראג בעל "יערות דבש"
– יערות דבש (ח"ג דרוש טז) ריח

רבי יוסף דב סולוביצי'ק זצ"ל בעל "בית הלוי"
– חדושי הגר"ח השלם עמ"ס ב"מ רכט

רבי יחיאל יעקב וינברג זצ"ל בעל "שרידי אש"
– קובץ הדרום (שנה כ"ג ע' 73) רמ

מסכת בבא בתרא

רבי אלטר שאול פפעפער זצ"ל בעל "אבני זכרון"
– שו"ת אבני זכרון (ח"א סי' סט) רמב

רבי שלמה זלמן אויערבך זצ"ל בעל "מנחת שלמה"
– קובץ ישורון (שנה ט"ו ע' תג) רמו

רבי מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל מלובאוויטש
– קובץ עז למלך (קובץ ד' ע' 3) רמז

רבי כתריאל פישל טכורש זצ"ל בעל "הדרת אפרים"
– קובץ הדרום (שנה כ"ו ע' 109) רנא

מסכת סנהדרין

רבי מרדכי רוטנברג זצ"ל בעל "יד מרדכי"
– יד מרדכי (דרוש לג) רנה

רבי טוביה גפן זצ"ל בעל "הדרת יוסף"
– הדרת יוסף (ע' 20) רנז

מסכת שבועות

רבי אלטר שאול פפעפער זצ"ל בעל "אבני זכרון"
– שו"ת אבני זכרון (ח"א סי' נז) רס

רבי כתריאל פישל טכורש זצ"ל בעל "הדרת אפרים"
– הדרת אפרים (הדרן לב) רסב

רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"
– שו"ת קנין תורה (ח"ו סי' קכז) רסו

מסכת מכות

רבי יהודה ארי' ליב אלטר זצ"ל מגור בעל "שפת אמת"
– לקוטי שפ"א עמ"ס מכות רסז

רבי יששכר שלמה טייכטאל זצ"ל בעל "משנה שכיר"
– משנה שכיר על מועדים (ח"א ע' 363) רסח

רבי אברהם בנימין זילברברג זצ"ל בעל "חמדת בנימין"
– חמדת בנימין עמ"ס מכות (ע' 258) רעב

רבי יצחק שלמה אונגאר זצ"ל קובץ "אוצרות הסופר"
– קובץ אוצרות הסופר (קובץ י"ח ע' צח) רעד

מסכת הוריות

רבי אלטר שאול פפעפער זצ"ל בעל "אבני זכרון"
– שו"ת אבני זכרון (ח"ב סי' סד) רעה

רבי חיים שלמה קום זצ"ל בעל "חיי שלמה"
– חיי שלמה (ע' קכב) רעז

רבי אברהם אדלר זצ"ל בעל "כנפי נשרים"
– כנפי נשרים (ע' יב) רעט

מסכת עבודה זרה

רבי אברהם מרדכי אלטר זצ"ל מגור בעל "אמרי אמת"
– אמרי אמת ליקוטים עמ"ס ע"ז רפ

רבי ישכר שלמה טייכטאל זצ"ל בעל "משנה שכיר"
– כת"י רפא

רבי טובי' גפן זצ"ל בעל "הדרת יוסף"
– הדרת יוסף (ע' 36) רפב

רבי פנחס בן עזריאל הלוי זצ"ל מאמסטרדם בעל "נחלת עזריאל"
– נחלת עזריאל (ד' פ"ה ע"ב) רפו

מסכת זבחים

רבי משה ניימאן זצ"ל בעל "הלכה למשה"
– הלכה למשה (ח"א ד' קמא) רפז

רבי יקותיאל יהודה הלברשטם זצ"ל מצאנז בעל "דברי יציב"
– שו"ת דברי יציב (ח"ו סי' צ"ט אות ח) רפח

רבי יהודה ארי' פרלוב זצ"ל מנובומינסק בעל "קול יהודה"
– קול יהודה (ע' קא) רפט

דף

תוכן העניינים המפורט

על הדרף

לה

מסכת מנחות

רבי שמואל דוד אונגאר זצ"ל בעל "נאות דשא"

– נאות דשא (ח"ג ע' קמה) רצא

רבי יחיאל מיכל בורנשטיין זצ"ל בעל "שובע שמחות"

– שובע שמחות (ע' ל) רצב

רבי שאול ידידי' שוחט זצ"ל בעל "חכמת ידידי"

– חכמת ידידי' (ח"ב ע' 67) רצה

רבי יוסף משה סופר שליט"א בעל "מי דבש"

– מי דבש (ע' תפה) רצז

רבי אליעזר יהודה וולדנברג זצ"ל בעל "ציץ אליעזר"

– שו"ת ציץ אליעזר (חלק כ"ב סי' טז) רצט

מסכת חולין

רבי ישראל ברודא זצ"ל בעל "אשי ישראל"

– אשי ישראל (ח"א פר' בהר) שא

רבי טוביה גפן זצ"ל בעל "הדרת יוסף"

– הדרת יוסף (ע' 44) שב

רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"

– שו"ת קנין תורה (ח"ד סי' קו) שה

מסכת בכורות

רבי אליעזר ליפמן וולק זצ"ל בעל "עין אליעזר"

– עין אליעזר (ע' עג) שו

רבי חיים אלעזר שפירא ממונקטש זצ"ל בעל "מנחת אלעזר"

– חמשה מאמרות שיב

רבי טוביה גפן זצ"ל בעל "הדרת יוסף"

– הדרת יוסף (ע' 50) שיב

רבי מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל מלובאוויטש

– לקוטי שיחות (כרך י"ב ע' 120) שטז

מסכת ערכין

רבי משה חיים ליטש - רוזנבוים זצ"ל בעל "לחם רבי"

– לחם רב - ערכים (ערך מסורה) שכ

רבי משה זאב הכהן זצ"ל בעל "תפארת משה"

– תפארת משה (סי' ו') שכא

ישיבת בית מאיר - ב"ב ספר "הציבי ציונים"

– הציבי ציונים שכה

מסכת תמורה

רבי נתן שפיגלגלאס זצ"ל בעל "זכר נתן"

– זכר נתן (סי' כה) שלג

רבי משה זאב הכהן זצ"ל בעל "תפארת משה"

– קובץ הפרדס (שנה י' חו' ג' סי' י"ג) שלז

רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"

– שו"ת קנין תורה (ח"ז סי' ל"ד) שמב

ישיבת בית מאיר - ב"ב ספר "הציבי ציונים"

– הציבי ציונים שמד

מסכת כריתות

רבי זלמן סורוצקין זצ"ל בעל "הדעה והדיבור"

– הדעה והדיבור (ח"ג סי' ח) שמח

רבי ישראל יהושע הרצברג זצ"ל בעל "שם עולם"

– שם עולם (סי' י') שנא

רבי דוד כהן זצ"ל בעל "הדר דוד"

– הדר דוד (סי' לו) שס

מסכת מעילה

רבי יעקב בן אברהם כהן זצ"ל מז'רבה בעל "מעיל יעקב"

– מעיל יעקב עמ"ס מעילה שסב

רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"

– שו"ת קנין תורה (ח"ז סי' נ"ה ס"ק ב') שסה

רבי משה זאב הכהן זצ"ל קובץ "הפרדס"

– קובץ הפרדס (שנה ט' חו' ג' סי' י') שסו

מסכת תמיד

רבי אברהם אלישיב זצ"ל בעל "בכורי אברהם"

– בכורי אברהם (ד' צ"ו ע"ב) שעב

סיום הש"ס

- רבי שלמה קלוגר זצ"ל בעל "חכמת שלמה"
 – שו"ת טוב טעם ודעת (מהדו"ק סי' רמט) תיב
- רבי יששכר בער איילנבורג זצ"ל בעל "באר שבע"
 – שו"ת באר שבע (סי' עא) תיז
- רבי יהודה ארי' ליב אלטר זצ"ל מגור בעל "שפת אמת"
 – שפת אמת - ליקוטים תטו
- רבי יהודה ארי' לייב אלטר זצ"ל מגור בעל "שפת אמת"
 – שפת אמת - ליקוטים תטז
- רבי צדוק הכהן זצ"ל מלובלין בעל "פרי צדיק"
 – ספר הזכרונות (בסוה"ס) תיז
- רבי זאב וואלף הלוי ראזענבלוט זצ"ל בעל "חדושי הרז"ה"
 – קובץ כרם שלמה (שנה י"א קו' א' ע' יח) תכד
- רבי אברהם אייגר זצ"ל מלובלין בעל "שבט מיהודה"
 – שבט מיהודה (פר' יתרו) תכה
- רבי חנוך צבי הכהן לוי מלבנדין זצ"ל בעל "יכהן פאר"
 – יכהן פאר (ח"ב בליקוטים) תכז
- רבי חיים אלעזר שפירא ממונקטש זצ"ל בעל "מנחת אלעזר"
 – חמשה מאמרות - דברי תורה (מהדורא רביעאה אות
 מב) תכט
- רבי ארי' צבי פרומר זצ"ל בעל "ארץ צבי"
 – שו"ת ארץ צבי (ח"א בפתיחה) תל
- רבי דוד הרשקוביץ זצ"ל בעל "דבש לפי"
 – דבש לפי (ע' לב) תלא
- רבי יואל טיטלבוים זצ"ל מסאטמר בעל "דברי יואל"
 – שו"ת להורות נתן (חלק ח' ע' קעה) תלז
- רבי שמחה בונם אלטר זצ"ל מגור בעל "לב שמחה"
 – לב שמחה (פר' ויגש) תלח
- רבי שלמה זלמן אויערבך זצ"ל בעל "מנחת שלמה"
 – קובץ ישורון (כרך ט"ו ע' תח) תלח
- רבי פנחס מנחם אלטר זצ"ל מגור בעל "פני מנחם"
 – קובץ שעורי תורה (כרך ד' ע' יא) תמא
- רבי אברהם דוד הורביץ זצ"ל בעל "קנין תורה"
 – שו"ת קנין תורה (ח"ג סי' לג) תמה

רבי חיים צבי הירש ברודא זצ"ל בעל "אוצר חיים - הדרת צבי"
 – אוצר חיים - הדרת צבי (ע' כא) שעד

רבי יעקב חיים סופר זצ"ל בעל "חיים עד העולם"
 – חיים עד העולם (ע' עג) שעו

מסכת מידות

רבי יחיאל מיכל בורנשטיין זצ"ל בעל "שובע שמחות"
 – שובע שמחות (ע' לג) שעח

רבי נחום אליעזר רבינוביץ בעל "הדר איתמר"
 – הדר איתמר (ע' רנא) שפ

מסכת קינין

רבי חיים שלמה קום זצ"ל בעל "חיי שלמה"
 – חיי שלמה (ע' ככג) שפד

רבי בנימין בינוש רבינר זצ"ל בעל "נר בנימין"
 – נר בנימין (ע' יז) שפז

רבי מנחם מנדל שניאורסון זצ"ל מלובאוויטש
 – לקוטי שיחות (כרך י"ז שיחה ב' לפר' תזריע) שפט

רבי ברוך פריידנברג זצ"ל בעל "מקור ברוך"
 – מקור ברוך (ע' שלה) שצד

מסכת נדה

רבי ישראל סלנטר זצ"ל
 – בית שלמה לרבי שלמה נתן קאטלער זצ"ל (ע'
 159) שצה

רבי אברהם אלישיב זצ"ל בעל "בכורי אברהם"
 – בכורי אברהם (ע' ק"ה) שצז

רבי אלטר שאול פפעפער זצ"ל בעל "אבני זכרון"
 – שו"ת אבני זכרון (ח"א סי' נ"ט) תא

רבי משה פיינשטיין זצ"ל בעל "אגרות משה"
 – קובץ אורייתא (כרך כ' ע' רעט) תח

רבי שלמה זלמן אויערבך זצ"ל בעל "מנחת שלמה"
 – קובץ ישורון (כרך ט"ז ע' תה) תי

רבי יהודה יודיל אפשטיין זצ"ל בעל "מנחת יהודה"	רבי שמואל הלוי וואזנר שליט"א בעל "שבט הלוי"
— מנחת יהודה (ע' 488) תסו	— קובץ קול התורה (קובץ נ"ח ע' עח) תמז
רבי דוב בער שפיירס זצ"ל בעל "דברי דבש"	רבי חיים מרדכי ברונרוט זצ"ל בעל "אוצר החיים"
— דברי דבש (ע' רח) תסז	— אוצר החיים (ח"ב הדרן טז) תנא
רבי שלום קרויז זצ"ל בעל "דברי שלום"	רבי יצחק שולזינגר זצ"ל בעל "אמרות יצחק"
— דברי שלום (חוי"מ סי' פד) תסז	— אמרות יצחק (פר' תולדות) תנב
רבי ישראל יוסף זאלדאן זצ"ל בעל "ויאמר ישראל"	רבי אברהם צבי וויס זצ"ל בעל "ברכת אברהם"
— ויאמר ישראל (ע' קכד) תסט	— ברכת אברהם (מאמר ג') תנה
רבי חיים שלמה קום זצ"ל בעל "חיי שלמה"	רבי אלחנן הלפרין שליט"א גאב"ד רדאמישלא - לונדון
— חיי שלמה (ע' קיד) תעב	— שו"ת מהר"ש ענגיל (ח"ו קו' עטרת זקנים) תנו

